

УДК 908 (477.54)
<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476686>

Т. Ю. Місостов

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету

ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА У РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ХАРКІВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується вплив приватної ініціативи на становлення та розвиток історико-краєзнавчого руху в Харківській губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Визначені та проаналізовані такі напрями цього впливу, як приватні пожертвування, збір інформації краєзнавчого характеру, здійснення археологічних та етнографічних досліджень, заохочення до краєзнавчої діяльності, підтримка проведення заходів краєзнавчого характеру, а також допомога при створенні та подальшого розвитку краєзнавчих установ.

Ключові слова: *пожертвування, архівна справа, музейна справа, історико-краєзнавчий рух*

В статті аналізується вплив частної ініціативи на становлення і розвиток історико-краєзнавчого руху в Харківській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Визначені і проаналізовані такі напрями цього впливу, як частні пожертвування, збір інформації краєзнавчого характеру, проведення археологічних і етнографічних досліджень, залучення до краєзнавчої діяльності, підтримка проведення заходів краєзнавчого характеру, а також допомога при створенні і в подальшому розвитку краєзнавчих установ.

Ключевые слова: *пожертвования, архивное дело, музейное дело, историко-краеведческое движение*

The article analyzes the influence of private initiative on the formation and the development of the local history movement in Kharkiv province in the late XIXth – the early XXth century. Such directions of this influence as private donations, the collection of the information about local history, the realization of archaeological and ethnographic researches, the involvement to local history studying, supporting of events on local history, as well as the help in the establishment and the further development of local history institutions are identified and analyzed. The diversity of social classes, representatives of which participated in the activities on local history, as well as the variety of regions, that

were represented, showed the interest to this work among the different segments of the population not only in Kharkiv and other provinces of the Russian Empire.

Keywords: Donations, archiving, museum affairs, local history movement.

Постановка проблеми. Вивчення історії розвитку історичного краєзнавства має важливе значення для формування сучасного краєзнавчого руху в Україні. Одним із найважливіших завдань сучасних дослідників-краєзнавців є популяризація краєзнавчої роботи серед нового покоління незалежної України. Саме залучення широких кіл громадськості до участі в заходах краєзнавчого характеру та розгортання приватної ініціативи в розвитку історико-краєзнавчого руху є одним з актуальних завдань сучасності. Досвід добротності, різноманітних за своїм характером пожертвувань, участі приватної ініціативи у краєзнавчих заходах на Харківщині наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливою складовою процесу накопичення загального досвіду популяризації історичного краєзнавства й залучення широких верств населення до участі в розгортанні історико-краєзнавчого руху не тільки Харківщини, а й усієї України в цілому.

Аналіз актуальних досліджень свідчить про інтерес до даної проблематики не тільки сучасних авторів [17], а й дореволюційних дослідників, які були сучасниками і безпосередніми свідками тогочасного процесу розгортання приватної ініціативи у сфері історико-краєзнавчого руху [1]. Між тим у фондах Державного архіву Харківської області, а також у Збірниках Харківського історико-філологічного товариства й на шпальтах дореволюційної харківської газети «Южный край» міститься цікава інформація про прояви приватної ініціативи в історико-краєзнавчому напрямку в Харківській губернії кінця XIX – початку XX ст.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі систематизації архівних даних й інших джерел висвітлити та проаналізувати вплив приватної ініціативи на розвиток історико-краєзнавчого руху на Харківщині наприкінці XIX – на початку XX ст. При висвітленні окремих випадків пожертвувань і добротності діяльності необхідно відзначити широту соціальних станів, які представляють пожертвувачі та меценати.

Виклад основного матеріалу. За результатами популяризаційної роботи за останнє десятиріччя, один із найбільш відомих українських дослідників-краєзнавців, академік НАН України П. Т. Тронько висловив думку про те, що «...краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю, по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно-патріотичного виховання в країні» [цит. за: 18, с. 26].

Безперечним є той факт, що для підвищення рівня розвитку історико-краєзнавчого руху необхідно детально вивчити історію процесу розвитку краєзнавчої активності приватної ініціативи попередніх часів. Передусім потребують детального дослідження ті окремі періоди, коли приватна ініціатива відіграла важливу рушійну роль у розвитку краєзнавчих досліджень. Одним із таких періодів є період кінця XIX – початку XX ст. Цей період відзначався значним підвищенням впливу з боку як окремих меценатів, так і громадськості в цілому на розвиток історичного краєзнавства в Харківській губернії.

Треба відзначити, що наприкінці XIX – на початку XX сторіччя існування й розвиток краєзнавчих установ Харкова значною мірою залежали від позитивного ставлення до цього процесу харківської громадськості. Насамперед це відображалось у підтримці й допомозі краєзнавчій діяльності харківських науковців. Передусім ця допомога була пожертвувального характеру. Пожертвовані речі, які мали історико-краєзнавчу цінність, по-перше, були тим важливим матеріалом, який широко використовувався харківськими вченими в їх дослідженнях із краєзнавчого вивчення місцевого краю; по-друге, значно поповнювали фонди тогочасних музеїв Харківщини.

Важливу роль у формуванні фондів харківських музеїв відігравали пожертвування окремими представниками громадських кіл приватних колекцій. Харківсь-

ким дослідником С. О. Стрельцовим було висвітлено питання про роль приватного колекціонування у розвитку музейної справи на Харківщині у XIX – на початку XX ст. Він виділив пожертвувані приватні колекції від А. М. Краснова, А. М. Матушинського, І. П. Сокальського, М. Ф. Сумцова, Б. Г. Філонова та інших, які стали основою зібрань окремих харківських музеїв, таких як художньо-промисловий і етнографічний [17]. Отже, такий прояв приватної історико-краєзнавчої ініціативи, як колекційне пожертвування, має впливове позитивне значення щодо розвитку одного з важливих аспектів історико-краєзнавчого руху, а саме розвитку музейної справи в Харкові. Більше того, за виразом С. О. Стрельцова «...саме приватні колекції відіграли значну роль у формуванні перших музейних зібрань Харкова та створенні цих закладів» [17, с. 60]. За соціальним станом коло людей, які жертвували музеям та різним історико-краєзнавчим товариствам свої речі й кошти, було досить широким і різноманітним. Серед них зустрічались як постійні особи, так звані меценати, так і випадкові. Пожертвування були досить різноплановими. Інколи траплялись і грошові пожертвування, але рідко. Частіше це були різні предмети.

Окрім приватних колекцій, перелік пожертвувань включав у себе як цілі родинні архіви з дуже рідкісними документами, так і різні дрібні речі, які становили тією чи іншою мірою певну історичну цінність. Наприклад, у 1885 році, за рік до відкриття харківського художньо-промислового музею, маючи за мету зро-

бити свій внесок у розвиток цього закладу, художник В. П. Карпов пожертвував бронзову ламку, знайдену при розкопках у місті Помпеї, а також бронзового божка Бахуса, виготовленого у XIV ст. і знайденого в м. Неаполі [5]. У 1898 році в Харківський міський музей дворянином І. А. Новодворським були пожертвувані рідкісні монети кількістю 75 штук, з яких 25 монет 1730–1749 років, 49 монет 1731 року і одна монета 1726 року [2]. Через кілька років, а саме в 1901 році, член Академії Мистецтв, художник К. П. Ямнієв пожертвував тому ж музею свою найкращу картину «Милостыня» [3].

Пожертвування до музеїв Харкова були не тільки від харків'ян, але й від мешканців з інших регіонів. Наприклад, у 1894 році до Музею Витончених Мистецтв відійшло три картини й альбом фотокарток і гравюр з картин, статуй і видань, за заповітом дворянина Є. М. Жданова, який мешкав у сусідній Курській губернії [4]. Але не тільки харківські музеї одержували подібні подарунки, не менш важливі пожертвування знаходили своє місце й у Харківському архіві.

Безумовно, найціннішим внеском у розвиток архівної справи в губернії було зібрання рідкісних документів. Тому пожертвування невідомих архівних справ Харківському архіву, було одним із якнайважливіших заходів підтримки приватною ініціативою історико-краєзнавчої діяльності. Таблиця пожертвувань, складена за матеріалами звітів Харківського історичного архіву, свідчить про систематичність таких заходів харківської громадськості:

Табл. 1. Пожертвування архівних справ і документів у Харківський історичний архів

Акад. рік	Пожертувачі	
	представники громадськості	державні заклади
1888–1889	О. О. Андрієвський, студент Бобин, проф. Н. О. Куплеваський, студент Вязигін, П. С. Єфименко, проф. Д. І. Багалій, М. Л. Кропівницький, М. Д. Линда	—
1889–1890	П. С. Єфименко, М. Д. Линда, Є. С. Гордієнко, В. Є. Савва, проф. І. П. Сокальський	Полтавське губернське правління
1890–1891	В. П. Фурдуєв, М. Д. Линда, Г. Федорович, проф. Д. І. Багалій	Новобелгородське волосне правління
1891–1892	М. Є. Марчевський, М. Д. Линда, С. Л. Геєвський, Г. С. Чириков	Харківська губернська контрольна палата
1894–1895	проф. В. П. Бузескул, Є. С. Гордієнко, М. М. Тихонович	Харківсько-Полтавське управління державним майном
1897–1898	Ф. С. Абрамов	Вовчанське представництво дворянства, Охтирська міська управа

1898–1899	В. О. Соловійов, М. Ф. Леваковський, І. П. Хрущов, М. Д. Линда, М. М. Плохинський	Сенатський архів
1899–1900	П. В. Іванов, вчитель В. М. Іванов	Сенатський архів
1900–1901	Г. Бородаєвський, Г. Вольвачева, свящ. П. Мухін, М. М. Плохинський, О. М. Покровський	Сенатський архів
1901–1902	Н. Л. Морозова, проф. І. Т. Степанов, В. Г. Колокольцев	Сенатський архів
1902–1903	І. В. Іванов, проф. М. Ф. Сумцов, Є. Д. Школяренко	Зміївське повітове поліцейське правління, Ізюмське поліцейське правління.
1903–1904	вчитель М. О. Чеканов, Г. Петренко	Харківське губернське правління, Харківське повітове поліцейське правління
1904–1905	проф. Д. І. Багалій, Є. М. Іванов	Харківська духовна консисторія, Сумське повітове поліцейське правління

Складено на підставі: [6–16]

Із даної таблиці також видно, що соціальний поділ пожертвувачів був також досить різноманітний. Серед них зустрічаються прізвища як відомих професорів Харківського університету, так і звичайних харків'ян. Останнє свідчить про позитивне відношення приватних кіл до розвитку архівної справи, як одного з провідних аспектів розвитку історичного краєзнавства у Харківській губернії.

Окрім архіву, пожертвувані рідкісні документи надходили також до інших наукових історико-краєзнавчих організацій. Так, у 1901 році інспектором народних училищ Білгородського повіту Г. Ільїнським було пожертвувано Харківському історико-філологічному товариству збірку документів середини XVII ст. До збірки входили: стародавній календар із планетником, «Снов истолкование» Майола, переклад з польської 1742 р. і збірка силабічних віршів, в якій містилися популярні в середині XVII ст. українські народні пісні [21].

Уже згадувалося про те, що інколи траплялися пожертвування, які представляли собою цілі родинні архіви з досить рідкісними фамільними документами. Так, у 1916 році графиня В. В. Капніст (у дівочтві Репніна) виказала бажання передати Харківському університету свої особисті фамільні документи і деякі старовинні речі. На засіданні Харківського історико-філологічного товариства від 29 квітня 1916 року було доручено члену товариства С. А. Таранущенко, який від'їжджав до Лебедина, розглянути ці давні документи й речі, скласти на них реєстр та одержати ці пам'ятки старовини для передачі за призначенням:

рукописи до історичного архіву, речі – до музею [20]. Це, зрозуміло, були поодинокі випадки, бо більша частина родинних архівів зберігалась у родових маєтках заможних родин.

Треба зазначити, що пожертвування надходили не тільки з Харківщини, а й з інших регіонів Російської імперії. Так, наприклад, Харківське історико-філологічне товариство у жовтні 1892 року розіслало 370 підписних листів. Метою цієї підписки було зібрання, завдяки пожертвуванням, коштів на премію імені видатного професора Харківського університету О. О. Потебні за найкращі твори з історії російської мови та літератури. Протягом трьох місяців (до 1 лютого 1893 року) було повернено 118 листів із пожертвуваннями, які склали в сумі 1366 крб. 60 коп. [10, с. 17].

На цей заклик відгукнулися представники громадськості з багатьох регіонів Російської імперії, а саме з таких міст, як Ананьєв, Баку, Бахмут, Бихов, Благовещенськ, Варшава, Вільно, Владикавказ, Вовчанськ, Вологда, Вороніж, Вольськ, Глухів, Дерпт, Динабург, Донецьк, Єйськ, Єкатеринодар, Єреван, Златополь, Казань, Калуга, Кам'янець-Подільський, Керч, Київ, Кишинів, Ковень, Кострома, Кременчук, Курськ, Кутаїсі, Лебедин, Лубни, Люблін, Мелітополь, Мінськ, Могилів, Москва, Мстислав, Нижній Новгород, Ніжин, Новочеркаськ, Одеса, Оршанськ, Охтирка, Острог, Павлоград, Пенза, Петербург, Пінськ, Подольськ, Полоцьк, П'ятигорськ, Ромни, Рославль, Ростов, Рязань, Симбірськ, Ставрополь, Таганрог, Тамбов, Тифліс, Тула, Херсон, Черкаси, Ялта та ін. [10, с. 18].

Насамперед пожертвувані кошти надсилались окремими представниками громадськості й різними міськими закладами. Головним чином, заклади були навчальними – університети, гімназії, вчительські інститути, міські й повітові училища, семінарії тощо. Цими закладами представлена певна кількість міст Російської імперії. Це свідчить про широту кола регіонів, з яких надходили пожертвувані кошти. Не менш важливим чинником є те, що пожертвування були надіслані не тільки окремими представниками приватних кіл, а й цілими колективами навчальних закладів, що значно збільшує коло громадян, які зробили свій внесок у розвиток історичного краєзнавства в Харківській губернії.

Досить значну підтримку заходів історико-краєзнавчого характеру здійснювали члени Попереднього комітету по улаштуванню XII археологічного з'їзду, який був проведений у Харкові в 1902-му році. Одним із провідних напрямів діяльності цього комітету було якраз асигнування коштів на здійснення численних етнографічних експедицій по окремих повітах Харківської губернії. Одним із прикладів цього може бути етнографічна експедиція М. Ф. Сумцова влітку 1901 року до Охтирського і Лебединського повітів, метою якої було зібрання речей етнографічного напрямку до виставки XII археологічного з'їзду в Харкові. На цю поїздку комітетом було асигновано 400 карбованців [15, с. 57].

Іншою формою діяльності приватних кіл у процесі розвитку історичного краєзнавства було заохочення широких верств населення до участі в заходах історико-краєзнавчого напрямку. З кінця XIX ст. у харківській пресі з'являються присвячені цьому питанню статті. Вони містили в собі пропозиції окремих громадських діячів щодо створення в Харкові закладів історико-краєзнавчого характеру. Наприклад, у 1881 році в газеті «Южный край» була надрукована пропозиція професора Ю. І. Морозова щодо створення в Харкові археологічного музею та товариства для вивчення доісторичної стародавності. При цьому Ю. І. Морозов пожертвував до майбутнього музею свою колекцію, яка містила 800

стародавніх предметів [22]. На сторінках тогочасної періодичної харківської преси міститься значна кількість прикладів такого прояву приватної історико-краєзнавчої ініціативи.

Безперечно, багато в чому саме завдяки такій активності громадських кіл, у Харкові після проведення XII археологічного з'їзду відбулося відкриття кількох музеїв історико-краєзнавчого напрямку, а саме: археологічний та історичний відділ у Музеї старовини Харківського університету, церковний відділ слобідсько-української старовини в цьому ж музеї, Єпархіальний музей церковної слобідсько-української старовини й Етнографічний музей Слобожанщини при Харківському університеті [1].

Серед громадських кіл, які відігравали позитивну роль у розвитку історичного краєзнавства, необхідно виділити церковні структури. Допомога представників церкви значно впливала на поширення історико-краєзнавчої діяльності на Харківщині. Загалом, це дослідницька діяльність окремих представників церкви, одним із прикладів якої є археологічні дослідження священика О. В. Спесивцева у 1902 році в Харківській губернії. Треба відзначити, ці дослідження були досить результативні. О. В. Спесивцевим було виявлені певні невідомі до того часу могильники та місця поселень первісних людей, наприклад, селища неолітичної епохи біля містечка Райгородка [19].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, вплив приватної ініціативи на розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії в досліджуваній період був досить значний. Участь представників приватних кіл у проведенні заходів історико-краєзнавчого характеру була систематичною та досить активною. Вона була виражена у пожертвуваннях, збиранні інформації краєзнавчого характеру, здійсненні археологічних та етнографічних досліджень, заохоченні до історико-краєзнавчої діяльності, підтримці проведення заходів краєзнавчого характеру, а також утворенні та розвитку історико-краєзнавчих установ тощо. Проведення багатьох заходів для дослідження місцево-

го краю значною мірою залежало від участі в них представників приватних кіл. Різноманітність соціальних станів, представники яких брали участь у історико-краєзнавчій діяльності, а також широта регіонів, які вони представляли, свідчать про інтерес до цієї роботи серед широких верств населення не тільки Харківської, а й

інших губерній Російської імперії. Отже, одним із найважливіших чинників у досягненні достатньо високого рівня розвитку історичного краєзнавства в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. є саме активна участь і позитивний вплив на нього приватної ініціативи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій – Харків: Дельта, 1993. – С.228.
2. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 2366, арк. 10.
3. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 2685, арк. 2.
4. ДАХО. Ф.45, оп. 1, спр. 1944, арк. 2.
5. Державний Архів Харківської області (ДАХО). Ф.45, оп. 1, спр. 965, арк. 78.
6. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-I. – Харьков: Издание Истор.-Филолог. Общ-ва, Типография К.П.Счасни, 1886. – 361 с.
7. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-II. – Х.: Тип. К.П.Счасни, 1890. – 194 с.
8. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-III. – Х.: Тип. К.П.Счасни, 1891. – 292 с.
9. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-IV. – Х.: Тип. К.П.Счасни, 1892. – 292 с.
10. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-V. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1893. – 290 с.
11. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-VI. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1894. – 274 с.
12. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-VIII. – Х.: Тип. Губернского Правления, 1896. – 319 с.
13. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-IX. – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1897. – 243 с.
14. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-XI. – Харьков: Тип. Губернского Правления, 1899. – 360 с.
15. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-XIII. – Харьков: Печатное Дело, 1902. – 241 с.
16. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т.-XIV. – Харьков: Печатное Дело, 1905. – 174 с.
17. Стрельцов С.О. Роль приватного колекціонування у процесі організації музеїв Харкова та формуванні їх фондів (XIX – початок XX ст.) / С.О. Стрельцов // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія “Історія та географія”. Вип. 9. – Харків: ОВС, 2002 – С. 57–60.
18. Тронько П.Т. Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання / П.Т. Тронько // Краєзнавство 1-4, 2001 – С. 24-30.
19. Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 г. – Т. III. Под ред. Графини П.С.Уваровой. – Москва, 1905 – С.273.
20. Центральний Державний Історичний Архів України (ЦДІАУ). Ф. 2017, оп. 1, спр. 251, арк.2
21. Южный край, 1902, № 7260.
22. Южный край, 1881, № 37.

REFERENCES

1. Bahaliy D.I. Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny / D.I. Bahaliy – Kharkiv: Del'ta, 1993. – S.228.
2. DAKhO. F.45, op. 1, spr. 2366, ark. 10.
3. DAKhO. F.45, op. 1, spr. 2685, ark. 2.
4. DAKhO. F.45, op. 1, spr. 1944, ark. 2.
5. Derzhavnyy Arkhiv Kharkivs'koyi oblasti (DAKhO). F.45, op. 1, spr. 965, ark. 78.
6. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-I, - Har'kov: Izdanie Istor.-Filolog. Obshh-va, Tipografija K.P.Schasni, 1886. – 361 s.
7. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-II, - Har'kov: Tip. K.P.Schasni, 1890. – 194 s.
8. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-III, - Har'kov: Tip. K.P.Schasni, 1891. – 292 s.
9. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-IV, - Har'kov: Tip. K.P.Schasni, 1892. – 292 s.
10. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-V, - Har'kov: Tip. Gubernskogo Pravlenija, 1893. – 290 s.
11. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-VI, - Har'kov: Tip. Gubernskogo Pravlenija, 1894. – 274 s.
12. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-VIII, - Har'kov: Tip. Gubernskogo Pravlenija, 1896. – 319 s.
13. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-IX, - Har'kov: Tip. Gubernskogo Pravlenija, 1897. – 243 s.
14. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-XI, - Har'kov: Tip. Gubernskogo Pravlenija, 1899. – 360 s.
15. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-XIII, - Har'kov: Pечатное Дело, 1902. – 241 s.
16. Sbornik Har'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshhestva. – T.-XIV, - Har'kov: Pечатное Дело, 1905. – 174 s.

17. Strel'tsov S.O. Rol' pryvatnoho kolektsionuvannya u protsesi orhanizatsiyi muzeyiv Kharkova ta formuvanni yikh fondiv (XIX – pochatok XX st.) / S.O. Strel'tsov // Zbirnyk naukovykh prats'. KhDPU im. H.S.Skovorody. Seriya "Istoriya ta heohrafiya". Vyp. 9.– Kharkiv: OVS, 2002 – S. 57–60.
  18. Tron'ko P.T. Kraveznavstvo nezalezhnoyi Ukrainy: na chasi novi zavdannya / P.T. Tron'ko // Kraveznavstvo 1-4, 2001 – S. 24-30.
  19. Trudy XII arheologicheskogo s#ezda v Har'kove. 1902 g. – T. III. Pod red. Grafini P.S.Uvarovoj. – Moskva, 1905 – С.273.
  20. Tsentral'nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv Ukrainy (TsDIAU). F. 2017, op. 1, spr. 251, ark.2
  21. Juzhnyj kraj, 1902, № 7260.
  22. Juzhnyj kraj, 1881, № 37.
-